

بازشناسی نظام معانی محیطی در محیط‌های تاریخی با تأکید بر تحولات اجتماعی مخاطبان

مطالعه موردی: محله صیقلان رشت

علی کاظمی^۱ - دانش آموخته دکتری شهرسازی دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران
مصطفی بهزادفر - عضو هیئت علمی دانشگاه علم و صنعت ایران، استاد گروه شهرسازی

تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۰۲/۰۳

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۲/۱۲/۰۹

چکیده

چارچوب رابطه غیرکلامی انسان- محیط (که به ایجاد معانی محیطی و ادراک آن از سوی مخاطبان منجر می‌گردد) در بافت‌های تاریخی با توجه به جریان بطنی تحولات فیزیکی در آنها، از شرایط خاصی برخوردار است؛ چنان که در این بافت‌ها، بیشتر تحول در شاخص‌های فردی و اجتماعی مخاطبان است که عامل اصلی دگرگونی در معانی محیطی محسوب می‌گردد. بر این اساس، سطح تحول یافتگی جامعه، می‌تواند مبنای تداوم‌پذیری معانی دیروزین و یا گونه‌گونی آنها در شرایط امروزین باشد. این پژوهش به کنکاش در چگونگی ادراک معانی محیطی از سوی مخاطبان و سنجش گونه‌گونی‌های آن، بر پایه تفاوت در سطح تحول یافتگی اجتماعی آنها می‌پردازد. فرضیات پژوهش بدین موضوع اشاره دارند که گروه‌های اجتماعی تحول یافته‌تر، بر پایه شرایط امروزین، معانی جدیدی را در مواجهه با بافت‌ها و عناصر تاریخی خلق می‌کنند، در حالی که گروه‌های اجتماعی کمتر تحول یافته، به دنبال کشف معانی دیروزین فضای تاریخی هستند. در این بین، گروه میانه‌ای نیز ضمن درک معانی دیروزین فضا، در پی بسط و تداوم آن در شرایط کنونی می‌باشند. روش تحقیق همبستگی در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته و در بخش‌هایی از تحقیق نیز از روش تفسیری-تاریخی استفاده شده است. همچنین شیوه گردآوری اطلاعات به صورت اسنادی- میدانی (در محله تاریخی صیقلان رشت) بوده و داوری بر داده‌های گردآوری شده از طریق آزمون آماری کای دو، صورت گرفته است. یافته‌های پژوهش ضمن پاسخ به سؤالات تحقیق، بر این واقعیت تأکید دارند که درصد بالایی از جامعه آماری پژوهش، در گروه میانه‌ای قرار می‌گیرند که در پی تغییر بطنی معانی دیروزین و تداوم یافتن آن‌ها متناسب با شرایط تحولات امروزین جامعه هستند.

واژگان کلیدی: معنی، محیط ساخته شده، ادراک، تحول اجتماعی، محله صیقلان.

۷۵

شماره ششم

بهار ۱۳۹۲

فصلنامه
علمی-پژوهشی

مطالعات
شهری

بازشناسی نظام معانی محیطی در محیط‌های تاریخی
با تأکید بر تحولات اجتماعی مخاطبان

۱ مقاله حاضر برگرفته از رساله دکتری نگارنده اول است که تحت عنوان "شناخت علل تداوم و تنوع معنی در بافتهای تاریخی (مطالعه موردی: محله صیقلان رشت)" به راهنمایی نگارنده دوم در دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران به انجام رسیده است.

۲ نویسنده مسئول مقاله، a.kazemi@yahoo.com

۱. مقدمه

معنی یکی از مفاهیم کلیدی و معنی‌دار بودن یکی از فاکتورهای اصلی سنجش کیفیت فضاهای شهری، در ادبیات شهرسازی به ویژه در دهه‌های اخیر بوده است. از دهه ۱۹۶۰ میلادی به این سو، زمانی که عدم کارایی رویکردهای نخبه‌گرایانه و یک جانبه‌گرایی طرح‌های معماری و شهرسازی آشکار شد، گرایش به مشارکت دادن و دخیل نمودن بهره‌برداران از محیط‌های مصنوع در تعیین و تعریف کیفیت این محیط‌ها مدام رو به فزونی بوده است. مفهوم معنی که نتیجه تعامل انسان- محیط بوده و در پی کنش ادراک (فرد از محیط) در ذهن وی نقش می‌بندد، در پی این دیدگاه جدید، جایگاه ویژه‌ای در مباحث نظری شهرسازی یافته و صور مختلف تجلی آن در محیط و عوامل مؤثر بر چند و چون آن، موضوع تحقیقات بسیاری بوده است.

چنانچه مبحث معنی در قلمرو محدودی از محیط ساخته شده همچون شهر یا بخشی از آن (محل) متمرکز گردد، می‌توان گفت که محلات واحدهای اصلی کالبدی و اجتماعی شکل دهنده کلیتی چون شهر- به ویژه در دوره‌های تاریخی آن- هستند که در مواضعی مشخص و متأثر از ابعاد مختلف اجتماعی، محیطی، سیاسی، اقتصادی و ... به خود موجودیت می‌بخشند. محلات تاریخی اغلب واجد سازماندهی فضایی خاصی از نظر استقرار عناصر و فضاهای مرکزی و نظام دسترسی بدان‌ها بوده‌اند. چنین وضعیتی که با برخورداری از نظام نشانه‌ها و یا انسجام مورفولوژیک کل بافت همراه بوده است- مطالعات پیشین در حوزه محلات تاریخی شهرهای ایرانی مؤید همین فرض می‌باشد (ن. ک. حمیدی، ۱۳۷۶ و اردلان و بختیار، ۱۳۸۱)- موجب می‌گردد که فضا در مدار ارتباط غیرکلامی با انسان قرار گرفته و از طریق نظام معانی محیطی پیام‌رسانی کند. با این وجود، این معانی تنها هنگامی که در فرآیند ادراک، قابلیت بسط و گسترش در بین مخاطبان را بیابند، امکان بسط در دایره زمان را یافته و تداوم خواهند داشت.

از سوی دیگر، ویژگی‌های متفاوت گروه‌های انسانی مخاطب، تفاوت‌های ادراکی محسوس را نسبت به محیط به وجود می‌آورند که موجب می‌شوند، معانی گوناگونی از زمینه‌ای ثابت و در زمانی مشخص، شکل بگیرد. امری که اغلب مورد غفلت قرار می‌گیرد (یا به جوانب مختلف آن توجه نمی‌گردد) و سبب می‌شود فهم درستی از نظام معانی محیطی (و گوناگونی آن) که حاصل رابطه دو سویه انسان- محیط است، صورت نگیرد. وجهی که می‌تواند تداوم حیات فیزیکی بافت‌های شهری و یا مجموعه‌های کالبدی ارزشمند آنها را از یک سو و ابعاد مختلف حیات انسانی را (از حیث ضرورت وجود ارتباط پیوسته و متعادل با محیط) از سوی دیگر، با مخاطره مواجه نماید.

بنابراین پژوهش حاضر با آگاهی از اینکه گروه‌های انسانی با سطح توسعه یافتگی متفاوت، معانی گوناگونی از یک فضای مشخص ادراک می‌کنند، به بررسی رابطه بین سطح تحولات اجتماعی در جامعه ساکن یا بهره‌بردار و نظام ادراک معانی محیطی در فضاهای تاریخی می‌پردازد. بدین صورت که وقتی سطح توسعه فردی و اجتماعی افراد یا گروه‌ها در جامعه متفاوت است، ادراک معانی

محیطی به ویژه در محیط‌های تاریخی، تابع چه شرایطی بوده و چه نسبتی با این نوع طبقه‌بندی اجتماعی می‌یابد. بدین منظور که فاصله معنایی بین ادراک محیط در زمینه تاریخی فضا و بستر کنونی آن از منظر تفاوت‌های گروه‌های اجتماعی مخاطب به فهم درآمده و بتوان علل و چگونگی تداوم یا تنوع یافتن معانی محیطی در بافت‌های تاریخی را تبیین نمود.

بر این اساس، سؤال اصلی تحقیق بدین صورت مطرح شد که دگرگونی و گونه‌گونی معانی محیطی دریافتی (ادراک شده)، در دوره تکوین محیط ساخته شده (که امروزه فضایی تاریخی است) و در زمان حاضر، تابع چه عواملی بوده و چگونه قابل توضیح است؟ این سؤال، دو پرسش مقدماتی و فرعی را نیز پیش‌روی تحقیق قرار داد: فضا در زمان تکوین و بر حسب زمینه اجتماعی آن واجد چه معانی بوده یا برای القای کدام معانی ایجاد شده است؟ امروزه چه معانی از سوی انسان‌ها بر حسب گروه‌های اجتماعی متفاوت، از همان فضا ادراک می‌گردد؟

بر پایه طرح سؤالات اساسی تحقیق، فرضیه‌های تحقیق بدین صورت تدوین شدند که جامعه توسعه نیافته، معانی محیطی را بر پایه لایه‌های معنایی دیروزین آن- با ارجاع به زمینه تاریخی- درک می‌کند (کشف معنای تاریخی). در جامعه توسعه یافته، امروزی کردن معانی محیطی دیروزین دنبال می‌شود (خلق معنای جدید). در جامعه در حال توسعه (در حال گذار)، معانی محیطی در ترکیبی از لایه‌های معنایی گذشته (تاریخی) و حال (جدید)، درک می‌شود (بسط معنای تاریخی تا دوره جدید).

۲. واژه‌شناسی

۲.۱. ادراک

واژه ادراک به معنای -در یافتن اشیاء غیر محسوس، فهم، تعقل، فهمیدن، بر رسیدن، درک کردن، در رسیدن به، در رسیدن کسی را، بالغ گردیدن- در فرهنگ لغات دهخدا آمده است. در تعاریف گوناگونی که از ادراک ارائه گردیده است، خلق معنی و معنی‌دار شدن یافته‌های حسی و نیز ذهنی بودن فرآیند ادراکی نقش محوری دارد. از این منظر، -ادراک به معنای فرایند ذهنی یا روانی است که گزینش و سازماندهی اطلاعات و در نهایت معنی‌بخشی به آن‌ها را به گونه‌ای فعال به عهده دارد. به بیان دیگر پدیده ادراک، فرایندی ذهنی است که در طی آن تجارب حسی معنی‌دار می‌شود و از این طریق انسان روابط امور و معانی اشیا را در می‌یابد- (ایروانی و خداپناهی، ۱۳۷۱: ۲۵). با توجه به اینکه ادراک بصری این نکته مهم را در خود دارد که دنیایی که افراد- می‌بینند- واقعیت محض محیط نیست، بلکه بر پایه محدودیت‌های شناختی آنان- ساخته می‌شود- (Johnson, 2009: 95)، بنابراین سنجش اعتبار تصاویر و تعبیر و تفسیر آن الزاماً نیازمند وجود تجربیات پیشین و تطبیق یافته‌ها با داشته‌های قبلی می‌باشد. در نتیجه هر ادراکی با دریافت حسی آغاز می‌شود و با خلق معنی (که پس از ارزیابی و تطبیق یافته‌های محسوس پدیدار می‌گردد) در ذهن پایان می‌گیرد، اما نکته اساسی در این فرآیند، تأویل یافته‌هاست که ظهور هر معنی ناگزیر از چنین کنشی است. به طوری که، افراد هیچ‌گاه دریافت

کننده‌های ایستای محیط پیرامونشان نیستند، بلکه محرک‌های محیطی را گزینش کرده و به طور فعالانه تفسیر و تأویل می‌کنند. بنابراین توصیف محیط هیچ‌گاه نمی‌تواند خنثی و بی‌طرف باشد (Johnson, 2009). این‌گونه است که محیط‌های یکسان و واحد، ادراکات متفاوتی را در ذهن افراد شکل می‌دهند. بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که در فرآیند ادراک، مشاهده موضوعات و آثار محیط (ادراک حسی) و طبقه‌بندی آنها بر پایه ذهنیات و پیش‌داشته‌ها، مقدمه و زمینه‌ساز تداعی معانی در فرد مُدرک می‌گردد (مراتب بالاتر ادراک) که بر حسب تفاوت ارزش‌های فرهنگی و اجتماعی و تجارب فردی و جمعی پیشین متفاوت خواهد بود. از این رو در هر فرآیند ادراکی، خلق معنی صورت می‌گیرد. معنی که در پی کنش تطبیق یافته‌های عینی با پیش‌داشته‌های ذهنی انسان پدیدار شده و در مراتب بالاتر ادراک، از پیچیدگی‌ها و ظرافت‌های بیشتری برخوردار می‌گردد.

۲.۲. معنی

لفظ معنی در لغت‌نامه دهخدا معادل واژه‌های -مقصود از سخن، مراد کلام، آنچه لفظ بر آن دلالت دارد، مضمون، مفهوم، فحوی- بیان شده است. همچنین این واژه در لغت‌نامه آکسفورد (Oxford) معادل دو لغت sense و meaning می‌باشد. واژه sense به معنی -معنی لغت یا جمله- بوده و ترکیب make sense نیز معادل -معنی دار بودن چیزی به نحوی که به آسانی فهمیده شود- به کار رفته است. از سوی دیگر، واژه meaning مترادف -ایده یا چیزی که یک کلمه، نشانه و ... ارائه می‌کند- و یا -کیفیتی که زندگی را واجد ارزش می‌نماید- می‌باشد. تعاریف فوق بدین مضمون اشاره دارند که معنی امر تبعی پدیده‌های عینی یا ذهنی است که اشاره به مفهومی اغلب کیفی و غیرمادی دارد. در فرهنگ واژگان شهرسازی رابرت کوان نیز واژه meaning معادل -ارزشی ویژه که یک مکان برای مردم آن دارد-، به کار رفته است. امری که معنی چیزها را در پیوند با ابعاد اجتماعی و فرهنگی محیط مورد توجه قرار می‌دهد. بر این اساس، می‌توان معنی را سوی دیگر صورت هر پدیده عنوان کرد که از یکدیگر تفکیک ناپذیر هستند و در این رابطه، صورت هر پدیده به مثابه محمولی برای معنا، ایفای نقش می‌نماید (نقی زاده، ۱۳۸۴: ۱۰۴).

تعاریف ارائه شده، به طور ضمنی ارتباط و کنش متقابل انسان- محیط را در شکل‌گیری معنی، مورد تأکید قرار می‌دهند و به ویژه تعریف اخیر از معنی، مفاهیم غیرمادی و غیرکالبدی را نیز در این واژه مستتر دارد؛ بر این اساس، می‌توان گفت -معنا کلیه ذهنیت‌هایی است که یک محرک برای ناظر به وجود می‌آورد؛ زمانی که آن را با تجربیات خود، اهداف و منظورهایش مقایسه می‌کند ... در این فرآیند، عین و ذهن یک واحد را تشکیل می‌دهند و ذهن جهانی را که در فرآیند ادراک احساس می‌کند، می‌آفریند- (حبیب، ۱۳۸۵: ۷). بنابراین معنی در فرآیند ادراک، شکل می‌گیرد و به تعبیری، هر گونه فرآیند ادراکی به خلق معنی، در سطوح و مراتب مختلف آن، منتهی می‌گردد. همچنین می‌توان معانی را در دو سطح کلی، معانی حسی و ملموس محیطی (که حاصل ارتباط عینی و بصری ناظر-شکل بوده) و معانی ارزشی و نمادین (که متکی

بر خصلت تداعی‌کنندگی اشکال بوده و بر مفاهیم غیرفضایی و اجتماعی و فرهنگی تأکید دارند)، دسته‌بندی نمود (همان). مراتبی که تجلی آنها، -حاصل تعامل بین توانش‌های آن محیط و نیازهای فردی و جمعی استفاده‌کنندگان آن است- (مطلبی، ۱۳۸۰: ۶۳). درک معانی نمادین، رمزی و سمبلیک بسیار پیچیده و دشوار است و در بسیاری از موارد از طریق -تداعی معانی- با مفاهیمی خاص که قابل لمس نیستند یا حضور کالبدی در دنیای مادی ندارند، به وجود می‌آیند. دریافت این معانی نیاز به شناخت جامعه‌ای دارد که محیط ساخته شده در آن تجلی یافته است. بنابراین معانی رمزی محیط قابل تفسیر و تأویل بوده و ممکن است آن معانی در شرایط زمانی مختلف که هنجارهای اجتماعی و نگرش‌های فردی و عمومی در آن جامعه دچار تحولات اساسی می‌گردند، متحول شوند. این معانی به طور ناگسستگی به عوامل فرهنگی، عقیدتی، سیاسی و مذهبی مردم وابسته هستند (همان: ۶۳).

تحقیق حاضر ضمن تأکید بر ضرورت وجود و توجه به معانی حسی و ملموس محیطی در شناخت، توصیف و تبیین معانی محیطی، معانی ارزشی و نمادین را مدنظر داشته و مبنای مطالعات قرار می‌دهد.

۳. پیشینه‌شناسی

۳.۱. نظام ادراک محیط و عوامل مؤثر بر آن

مباحث مربوط به ادراک محیط ساخته شده و مفاهیم تبعی و مرتبط و پیوسته با آن- از جمله معانی محیطی- بخش زیادی از ادبیات مربوط به رابطه انسان- محیط را در سال‌های اخیر به خود اختصاص داده‌اند. در این بین دانش روانشناسی محیطی به عنوان ابزاری مهم برای پیوند بین طراحان و بهره‌برداران مورد توافق و توجه قرار گرفته است تا با نگاهی اجتماع محور، تعادلی هارمونیک بین محیط فیزیکی و اجتماعی برقرار کند (Gifford, 1997: 381). اساس این دیدگاه محیط را به عنوان یک سیستم انسان- محیط در نظر می‌گیرد که در آن فرد به عنوان عضوی فعال با تجربه‌های موقعیتی گوناگون که از زمانی به زمان دیگر متفاوت است، تعریف می‌شود (Ittelson, 1978: 198). بر این اساس، نظریات متفاوتی در زمینه نحوه ادراک محیط از سوی اندیشمندان مختلف بیان شده است که از مهمترین آنها می‌توان به نظریه ادراک مبتنی بر روانشناسی گشتالت، نظریه کنش متقابل ادراک و نظریه اکولوژیک اشاره نمود (لنگ، ۱۳۸۱: ۹۷).

-مکتب گشتالت- که رویکردی به ادراک فرم و رابطه شکل- زمینه در فرآیند ادراک دارد (گروتز، ۱۳۷۵: ۳۱)، بر این عقیده است که ادراک کلی در همان لحظه نخست، در مورد منظری خاص (مثلاً یک گل) در مغز شکل می‌گیرد. زیرا در عالم، اشکال اولیه‌ای وجود دارند که با اشکال موجود در عقل (ذهن) انسان متناسب هستند. به این ترتیب، حیات عقلی انسان با قوانین هستی (عالم) و نه بر اساس قوانین تداعی معانی قابل تفسیرند. در حالی که -مکتب ارتباط- بر این باور است که تصویر شکل گرفته در شبکه، به صورت تدریجی و جزءبه‌جزء به مغز ناظر می‌رسد. پس از وصول

اطلاعات (جزء به جزء) از منظر خاص (مثلاً یک گل) به مغز، عقل و شعور انسان وارد عمل می‌شود و با استفاده از قوانین تداعی معانی که از قبل به آن آگاه بوده و با اطلاعاتی که از قبل در مورد شیئی دیده شده، داشته، کل را ادراک می‌کند (نقی زاده، ۱۳۸۶: ۵۶). در دو دهه اخیر بسیاری از متفکران بر این عقیده بوده‌اند که بخش قابل توجهی از فرایند ادراک محیط طبق نظریه کنش متقابل ادراک (مکتب ارتباط) صورت می‌گیرد که در آن تداعی معانی در چارچوب ارزش‌های تاریخی و فرهنگی نقش بسزایی دارد. در این نظریه، رابطه‌ای پویا و دوسویه بین فرد با محیط برقرار می‌شود و فرد بر حسب تجربیات، نیازهای خود را در شرایط پیش‌رو باز می‌یابد (لنگ، ۱۳۸۱). بنابراین افراد همواره در محیطی مبتنی بر

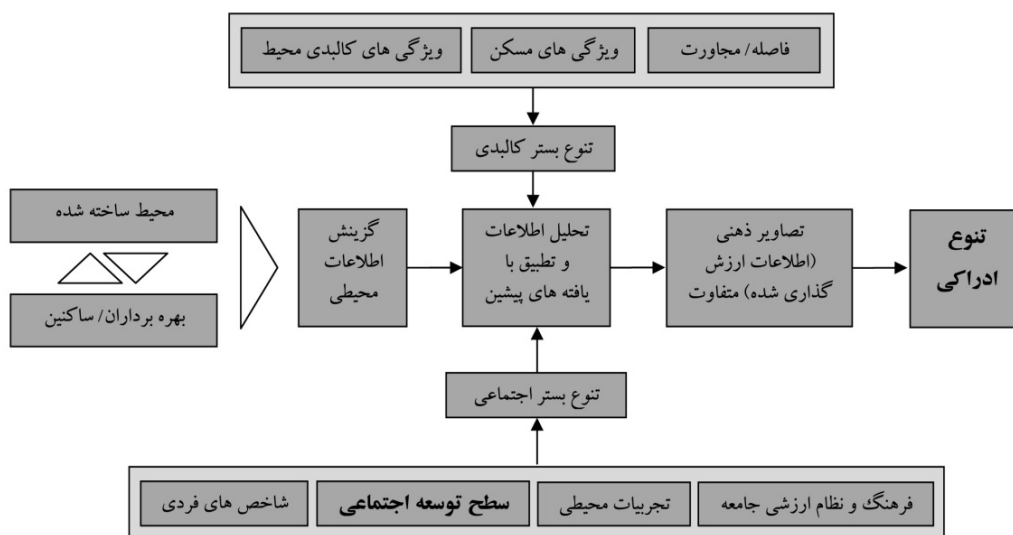
ذهنیت‌های تاریخی و فرهنگی قرار دارند. بر پایه مطالعه دیدگاه‌های صاحب‌نظران مختلف در زمینه نظام ادراک محیطی، عوامل مؤثر بر شکل‌گیری آن و زمینه‌های بروز تنوع و شباهت‌های ادراکی را می‌توان به صورت جدول ۱ جمع‌بندی نمود. از بررسی یافته‌های مطالعات صاحب‌نظران طبق جدول ۱ می‌توان گفت که ادراک معنی‌دار حاصل مواجهه مداوم و روزمره مردم-محیط است که تابع نظام ارزشی جامعه (که در قالب فرهنگ خود را باز می‌نمایاند) در مدار زمان، سطح تحول یافتگی فردی و اجتماعی و آمادگی ذهنی افراد و همچنین تجربیات پیشین بوده و از این رو، در نسبت با محیط‌های مشابه و در زمان‌های مختلف، واجد تفاوت‌هایی با یکدیگر خواهد بود. همچنین ویژگی‌های

جدول ۱- جمع‌بندی عوامل مؤثر بر ادراک محیط از دیدگاه اندیشمندان و محققان مختلف

نام اندیشمند	عوامل مؤثر بر شکل‌گیری ادراک محیطی و بروز تنوع ادراکی
آموس راپاپورت (راپاپورت، ۱۳۸۴)	تجربه‌های پیشین / طبقه اجتماعی / پیشینه فرهنگی
ادوارد هال (هال، ۱۳۸۷)	تغییر توانایی‌های فردی در اثر یادگیری / جنسیت / فرهنگ
یورگ گروتز (گروتز، ۱۳۷۵)	عوامل اجتماعی و روانی / تفاوت‌های فرهنگی
جان لنگ (لنگ، ۱۳۸۱)	تجربیات پیشین / نیازها و انگیزش‌ها / محیط فرهنگی / شخصیت فردی انسان
کرمونا و همکاران (کرمونا و دیگران، ۱۳۸۸)	تحولات اجتماعی و فرهنگی / تجربیات شخصی / نظام ارزش‌ها / تفاوت‌های شخصیتی افراد
برادی و همکاران (Brody&others, 2004)	شاخص‌های اجتماعی و فرهنگی و اقتصادی / فاصله و مجاورت / سابقه سکونت
سانتوس و همکاران (Santos&others, 2009)	عوامل فیزیکی و کالبدی محیط / شاخص‌های اجتماعی / شاخص‌های فردی / ویژگی‌های مسکن
ویشر (Vischer, 2008)	عوامل فیزیکی و کالبدی محیط / علایق، احساسات، خاطرات و انتظارات / زمینه اجتماعی / زمان
نقی زاده (نقی زاده، ۱۳۸۶)	جهان بینی (طراح و جامعه) / فرهنگ / تاریخ / آگاهی‌ها و انتظارات جامعه / قوای مختلف انسان

(تدوین: نگارنده)

نمودار ۱- فرآیند ادراک محیط و عوامل مؤثر بر بروز تنوع ادراکی

(تدوین: نگارنده)

جدول ۲- دیدگاه صاحب نظران مختلف در خصوص مفهوم معنی و عوامل مؤثر بر شکل‌گیری و تداوم یا تنوع‌پذیری آن

نام اندیشمند	تعریف معنی / معنی دار بودن	عوامل و شاخص‌های شکل‌گیری معانی محیطی	علل تداوم پذیری یا تنوع پذیری معنی
کوبین لینچ (لینچ، ۱۳۷۶)	وضوح در درک کل و اجزای محیط در زمان و مکان و ارتباط آن با ارزش‌های غیرفضایی	تابع شرایط اجتماعی، فردی، فرهنگی و فیزیکی	خلق یا بازآفرینی تصویر ذهنی مشترک عامل تداوم پذیری معانی محیطی
آموس راپاپورت (راپاپورت، ۱۳۸۵ و پاکزاد، ۱۳۸۸)	حاصل ارتباط غیرکلامی انسان- محیط / انطباق انگاره‌های ذهنی با عناصر کالبدی محیط	زمینه‌های فرهنگی / سنت ها، تعاملات اجتماعی، شرایط ادراکی، زمان / ابعاد تداعی کنندگی محیط	گروه‌های اجتماعی، حرفه ای، سنی، جنسی / کثرت و تنوع نمادها عامل تنوع پذیری معانی / تداعی معانی مشترک در محیط‌های تاریخی
کریستین نوربرگ شولتز (نوربرگ شولتز، ۱۳۸۴ و ۱۳۸۸)	امری کیفی که از روابط خاص اشیا با یکدیگر در محیط شکل می‌گیرد	خاطره، حس هویت، رویکرد پدیدارشناسانه به چیزها / ابعاد تداعی کنندگی محیط	نمادینه‌سازی محیط عامل تداوم پذیری معانی / تداوم ارزش‌ها عامل تنوع پذیری معانی
ادوارد رلف (پاکزاد، ۱۳۸۸)	معانی محیطی ریشه در حضور انسان‌ها در فضاها دارند	تجربیات، ذهنیات، فضای ادراکی / تابع فرهنگ، علایق و نقطه نظرات مختلف مردم	تغییر نگرش افراد عامل تنوع پذیری معانی
دونالد اپلیارد (پاکزاد، ۱۳۸۸)	-	تفاوت‌های ادراکی افراد	طبقه‌بندی اجتماعی عامل تنوع معانی / سن، جنس، اندازه تحصیلات، میزان آشنایی قبلی با محیط عامل تنوع پذیری معانی
دگن (Degen, 2008)	معانی محیطی با تازاب ارزش‌های اجتماعی جامعه هستند	تفاوت‌های ادراکی / سازماندهی ذهنی اشارات محیطی	قابلیت‌های متفاوت انسانی نظیر سن، سطح توانایی فیزیکی، قومیت و جنسیت عامل تنوع پذیری معانی
وایت (Whyte, 2006)	معنی حاصل ادراک ناظر است	تجربیات، تفاوت‌های ادراکی افراد	تفاوت‌های زمانی / تفاوت‌های فرهنگی عامل تنوع پذیری معانی
رضازاده (Rezazadeh, 2011)	-	هویت (سازماندهی کالبدی، سرزندگی، ارزش تاریخی)	-

(تدوین: نگارنده)

تفاوت‌هایی که در مبحث ادراک محیط و به ویژه تفاوت‌های ادراکی افراد مطرح گردید، آن را با دانش هرمونوتیک پیوند می‌دهد؛ به خصوص آنجا که اطلاعات و اشارات محیطی در زمینه‌های ادراکی مختلف، در چارچوب ابعاد تداعی کنندگی محیط، خلق یا بازآفرینی معانی متفاوتی را موجب می‌گردند. معانی که تنوع یا مشابهت آنها نسبت به یکدیگر- به واسطه حضور مستقیم و بارز انسان با همه ابعاد فیزیولوژیکی و ذهنی آن- وابسته به تأویل افراد (پس از مقایسه و تطبیق داده‌های عینی با پیش‌داشته‌های ذهنی) خواهد بود.

۳.۲. معانی محیطی و دلایل تنوع یا تداوم پذیری آن‌ها

موضوع معنی و وجوه مختلف تجلی آن در محیط، به ویژه در عرصه شهر و معماری، از نیمه دوم قرن بیستم و پس از افول اندیشه‌های خردگرایانه در چارچوب گرایش‌های هنری مدرنیستی و اقبال به رویکردهای پسامدرن، در ادبیات معماری و شهرسازی

کالبدی محیط، فاصله از موضوع، نوع مسکن و سابقه سکونت نیز از جمله شاخص‌های مؤثر در ادراک محیط ساخته شده می‌باشند.

براین اساس، در فرآیند ادراک محیط که با تعامل انسان- محیط (از طریق حواس) آغاز می‌گردد و سپس از طریق گزینش اطلاعات محیطی و تطبیق آنها با یافته‌های پیشین، صورتی ذهنی می‌یابد، دو گروه از تفاوت‌ها و تنوع‌ها شامل تنوع بستر کالبدی و تنوع بستر اجتماعی، موجب گوناگونی تجربیات فرد مُدرک و در نتیجه تصاویر ذهنی وی می‌گردد که خود در نهایت، ادراکاتی متفاوت (تنوع ادراکی) را در افراد مختلف رقم می‌زند. همچنین مطالعات انجام شده نشان می‌دهند که تفاوت در سطح توسعه یافتگی اجتماعی مخاطبان، یکی از عوامل بروز تنوع ادراکی محسوب می‌گردد. عاملی که در مراحل بعدی، بر چگونگی تجلی معانی محیطی تأثیرگذار خواهد بود (نمودار ۱).

مورد توجه قرار گرفته و اغلب در چارچوب مباحث مربوط به تئوری‌های هنجاری و تحلیل نظام ادراکی افراد مورد بحث قرار گرفته است. نظریات مطرح در این خصوص را می‌توان در مطالعات و پژوهش‌های افرادی چون لینچ، راپاپورت، لنگ، شولتز، وایت، ادوارد رلف، اپلیارد، دِگِن و رضازاده جستجو نموده و با توجه به اهداف تحقیق، آنها را طبق جدول ۲ جمع‌بندی کرد.

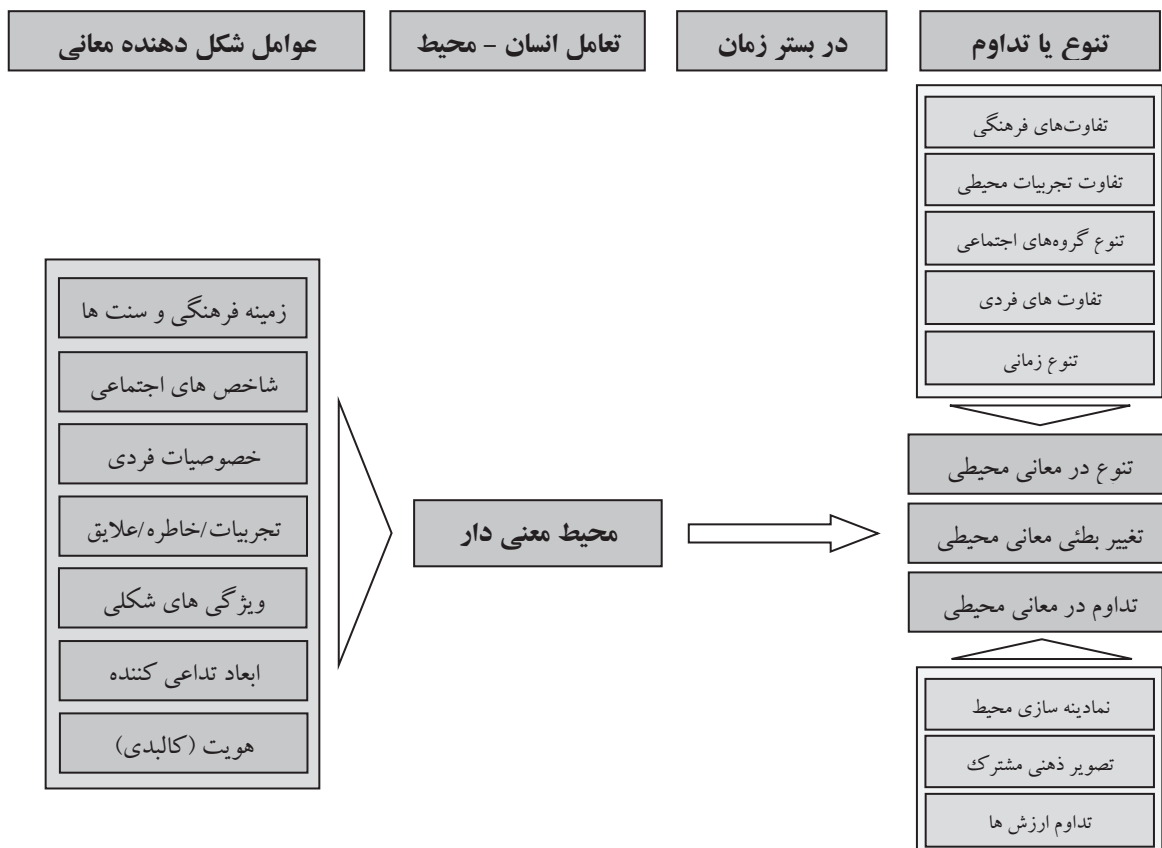
جمع‌بندی دیدگاه صاحب‌نظران مختلف نشان می‌دهد که معنی محیطی حاصل برهمکنش نظام ارزش‌های غیرفضایی و ویژگی‌های فرهنگی و اجتماعی جامعه با پیش داشته‌ها و یافته‌های ذهنی افراد، در یک بستر فیزیکی و شکلی مشخص است که تداعی معانی را در مخاطب موجب می‌شود. چنین وجهی از معنی به واسطه وجود تفاوت در تصاویر ذهنی و تفاوت در شاخص‌های اجتماعی توسعه یافتگی افراد، متنوع از یکدیگر ادراک می‌گردد. روی هم رفته، وجه اشتراک نظرات مختلف، اهمیت مبحث ادراک و شرایط مختلف ادراکی افراد در مواجهه با محیط است که حصول به معنی و تنوع یا تداوم پذیری آن در بستر زمان، بدان‌ها وابسته خواهد بود.

بر پایه مرور دیدگاه‌های مطرح در خصوص معنی محیطی و جمع‌بندی آنها در قالب جدول ۲، نمودار ۲ فرآیند معنی‌دار شدن محیط و عوامل مؤثر بر تداوم یا تنوع پذیری معانی محیطی را ارائه می‌نماید. بر این اساس، در میانه دو سوی تنوع یا تداوم معانی محیطی، وضعیتی وجود خواهد داشت که در آن، معانی محیطی به طور بطئی تحول یافته و تغییر می‌کنند. وضعیتی که می‌تواند

حاصل دگرگونی تدریجی در یکی از ابعاد انسانی و یا کالبدی محیط باشد.

مقصود از تنوع معانی در این نمودار، عدم همسویی ادراکات افراد از محیط با یکدیگر، به دلیل وجود عوامل مختلف تأثیرگذار بر آن است که گونه‌گونی معنی در فضایی خاص را به دست می‌دهد. ویژگی که در پی بروز دگرگونی‌های فضایی (که تفاوت تجربیات محیطی را سبب می‌شود) و یا وجود تفاوت‌های فردی و اجتماعی پدیدار می‌شود. در حالی که تداوم معانی حاکی از وجود ثبات نسبی در هر دو بعد مؤثر بر شکل‌گیری معنی (یعنی شرایط فیزیکی و کالبدی محیط و ابعاد فردی و اجتماعی جامعه) در گستره زمانی مشخصی می‌باشد که نمادینه‌سازی محیط و تصاویر ذهنی مشترک را به دنبال داشته و موجب می‌شوند معانی مشخص و یکسانی در بستر زمان از محیطی خاص استنباط شوند. در میانه دو سویه تنوع و تداوم معانی، می‌توان کیفیتی به نام تغییر را در ارتباط با معنی تشخیص داده و تعریف نمود. ویژگی این کیفیت میانه، بروز تحول در ابعاد و وجوه مختلف مؤثر بر شکل‌گیری معنی محیطی است، به نحوی که بطئی و تدریجی بودن مشخصه اصلی آن بوده و از یک سو با نظام موجود پیوند و همبستگی داشته و در سوی دیگر در پی ایجاد گونه‌گونی و تفاوت، نسبت به آن می‌باشد. چنین وجهی حد تعادل بخش دو سویه تنوع و تداوم بوده و از مطلوبیت نسبی برخوردار خواهد بود.

نمودار ۲- نظام شکل‌گیری و تداوم یا تنوع پذیری معانی محیطی و عوامل مؤثر بر آن

(تدوین: نگارنده)

۴. مدل مفهومی تحقیق (نظام ادراک معانی در بافت‌های تاریخی)

مرور ادبیات تحقیق در چارچوب متغیرهای مورد بررسی نشان می‌دهد که معنی‌داری محیط، با پدیدار شدن تغییر در خصوصیات انسان و محیط در بستر زمان، همواره می‌تواند سطوح مختلفی از تحول را در خود بپذیرد؛ امری که در پی بروز تفاوت‌های ادراکی در مخاطبان حادث می‌گردد. با این وجود، در محیط‌های تاریخی که ابعاد فیزیکی و محسوس فضا به کندی دستخوش تغییر و تحول گردیده و آهنگ دگرگونی‌ها چندان شتابان نیست، تحولات اجتماعی مخاطبان نقش پررنگ‌تری در این زمینه دارد.

بر این اساس، چنانچه تحول در خصوصیات اجتماعی مخاطبان (تحت تأثیر عوامل متعددی چون تفاوت‌های فرهنگی، فردی، گروه‌بندی‌های اجتماعی و ...) گسترده باشد، تفاوت‌های ادراکی منتج از آن، زمینه‌ساز تنوع و گوناگونی در معانی محیطی در بستر زمان می‌گردد. در این صورت می‌توان انتظار داشت که مخاطبان معانی کاملاً متفاوتی از محیط، نسبت به گذشته استنباط نمایند. جدید بودن معنی در این فرآیند را می‌توان به مثابه خلق معنی از سوی مخاطبان قلمداد نمود. در حالی که در نزد بخشی از جامعه که ویژگی بارز آن‌ها تداوم یافتن ارزش‌های اجتماعی و فرهنگی و بروز تغییرات بطئی و محدود در خصوصیات اجتماعی آنها می‌باشد، تصاویر ذهنی مشترک، تفاوت و تنوع معانی در بستر زمان را چندان محسوس نمی‌سازد و می‌توان اذعان داشت که معانی محیطی در نزد این گونه افراد تداوم می‌یابد و این بخش از جامعه همواره در پی کشف و بازآفرینی همان معانی اولیه و تاریخی هستند. در این چارچوب می‌توان انتظار داشت که بخشی از جامعه نیز از حیث تحولات شاخص‌های اجتماعی و دگرگونی در نظام ارزش‌های فرهنگی در شرایط میانه قرار گرفته و به بیان دیگر، در حال گذار محسوب می‌گردد. این گروه از افراد از یک سو به ارزش‌های جاری در بستر اجتماعی و فرهنگی جامعه پایبند بوده و از سوی دیگر، سطوحی از تحول یافتگی اجتماعی را نسبت به برخی از شاخص‌ها، در آنها می‌توان بازشناخت. در این صورت، می‌توان گفت که این افراد در پی ایجاد نوعی پیوند میان معنای تاریخی و دیروزین فضا و معنای جدید و امروزین آن، بوده و به عبارت دیگر، معانی تاریخی فضاها را بسط داده و به دنبال به روز نمودن آنها در شرایط کنونی هستند.

با توجه به مطالب مطرح‌شده، چارچوب نظری و مدل مفهومی تحقیق به صورت نمودار ۳ قابل تدوین است:

۵. روش‌شناسی انجام کار

۵.۱. محدوده تحقیق و دلیل انتخاب آن

محدوده تحقیق بخشی از محله تاریخی صیقلان رشت است که با مساحت تقریبی ۲۵ هکتار به نحوی تعریف شده که کلیه پلاک‌هایی را که به صورتی با مرکزیت تاریخی آن در ارتباط و تعامل هستند، دربرگیرد (تصویر ۱). محدوده‌گزینش شده به لحاظ تاریخی، بخشی از بافت و شالوده اولیه شهر رشت بوده که از زمان صفویه تاکنون، وزن و جایگاه خود را به مثابه قسمتی از ساختار و استخوان‌بندی

فضایی شهر حفظ کرده و تداوم بخشیده است. این محدوده به لحاظ کالبدی، ساخت و بافت سنتی و بومی، محلات شهری پهنه شمال کشور را دارد که در گذر زمان یکپارچگی و انسجام آن تقریباً حفظ شده و تداوم یافته است. از نظر اجتماعی، جامعه ساکن و بهره‌بردار از محدوده، به دلایل مختلف، در ابعاد اجتماعی، اقتصادی، عملکردی و ... در طیف‌های متنوعی قرار دارند که به خوبی قابل تمیز و تشخیص است.

بنابراین این محدوده، زمینه مناسبی را برای سنجش یافته‌های نظری تحقیق در عرصه میدانی و عملیاتی فراهم می‌کند. از این حیث که فضایی تاریخی است که سطح تغییرات فیزیکی حادث شده در حوزه ساختاری آن محدوده بوده و از سوی دیگر، جاذبه‌های لازم برای سکونت و فعالیت گروه‌های اجتماعی متنوعی را در خود دارد.

۵.۲. روش تحقیق

تحقیق حاضر از این لحاظ که به دنبال توصیف ارتباط بین دو متغیر (معنی محیطی و توسعه یافتگی جامعه) در شرایطی خاص است، در زمره تحقیق همبستگی قرار می‌گیرد. اما با توجه به مدل مفهومی ارائه شده و ماهیت چند وجهی آن، روش‌های مختلف تحقیق در سطح خردتر پژوهش مانند روش‌های توصیفی-تحلیلی، تفسیری-تاریخی و روش تحقیق کیفی نیز مورد استفاده قرار گرفته‌اند.

۵.۳. جامعه آماری و حجم نمونه‌ها

جامعه آماری تحقیق کل ساکنان محدوده‌گزینش شده (تصویر ۱) در محله تاریخی صیقلان رشت با جمعیتی بالغ بر دوهزار و ۹۵۰ نفر (طبق داده‌های سرشماری سال ۱۳۹۰) و شاغلین در محدوده هستند.

نظام تحقیق در بخش تبیین معانی محیطی فضای مورد مطالعه، مبتنی بر روش تحقیق کیفی است که مستلزم تعامل گسترده با مخاطبان و جامعه آماری تحقیق می‌باشد. این مهم از طریق انجام مصاحبه و پرسش‌های عمیق در زمینه ادراک آنها از محیط و نظام معانی محیطی محقق می‌شود. بر این اساس، حجم نمونه‌گیری‌ها در این گونه پژوهش‌ها به طور معمول گسترده نبوده و کیفیت مخاطبان بیش از کمیت آنها مورد توجه قرار می‌گیرد. بنابراین پس از بازبینی و ویرایش نسخه اولیه پرسش‌نامه، ویرایش نهایی آن به تعداد ۶۰ نسخه در بین جامعه آماری تحقیق تکمیل شد. اگرچه تعداد نمونه‌ها در صورت استفاده از دیگر روش‌های آماری با توجه به تعداد جامعه آماری، بیشتر به دست می‌آمد، اما با توجه به ویژگی پرسش‌نامه (که دریافت ادراکی مخاطبان را هدف قرار داده و نیازمند انجام مصاحبه‌های طولانی و عمیق است) عملاً تکمیل آنها با فراوانی زیاد امکان‌پذیر نبوده و اساساً این نوع پرسش‌نامه‌ها به تعداد معدود اما با دقت و کیفیت بالا تکمیل می‌شوند.

۵.۴. متغیرهای تحقیق و روش اندازه‌گیری آنها

بر پایه طرح موضوع تحقیق، متغیر مستقل تحقیق - ادراک - می‌باشد که ارزیابی دامنه تأثیرگذاری تغییرات آن بر متغیر وابسته - که در این تحقیق، - معنی محیطی - است - مورد نظر بود. بر پایه یافته‌های مطالعات مربوط به ادراک، یکی از مهم‌ترین عوامل مؤثر

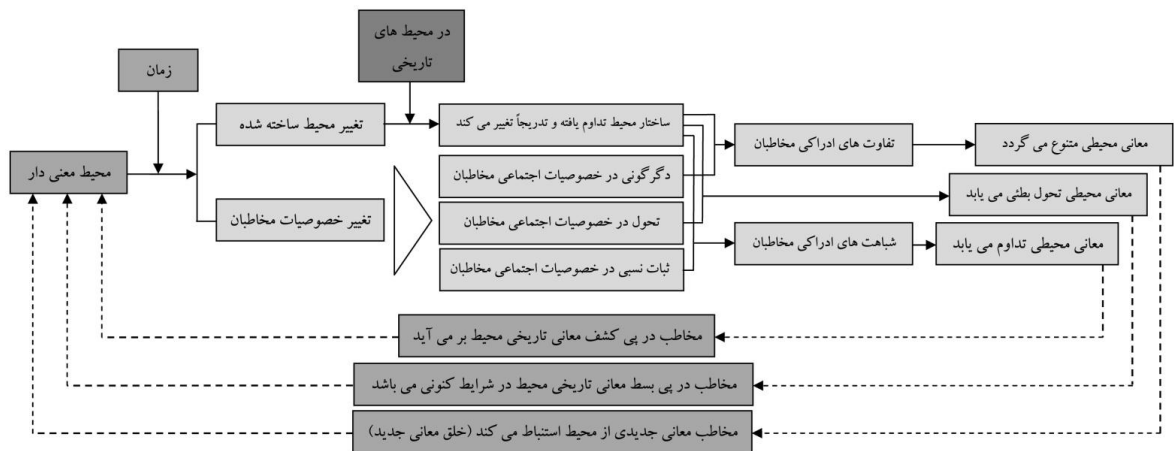

تصویر ۳: بافت مسکونی محله

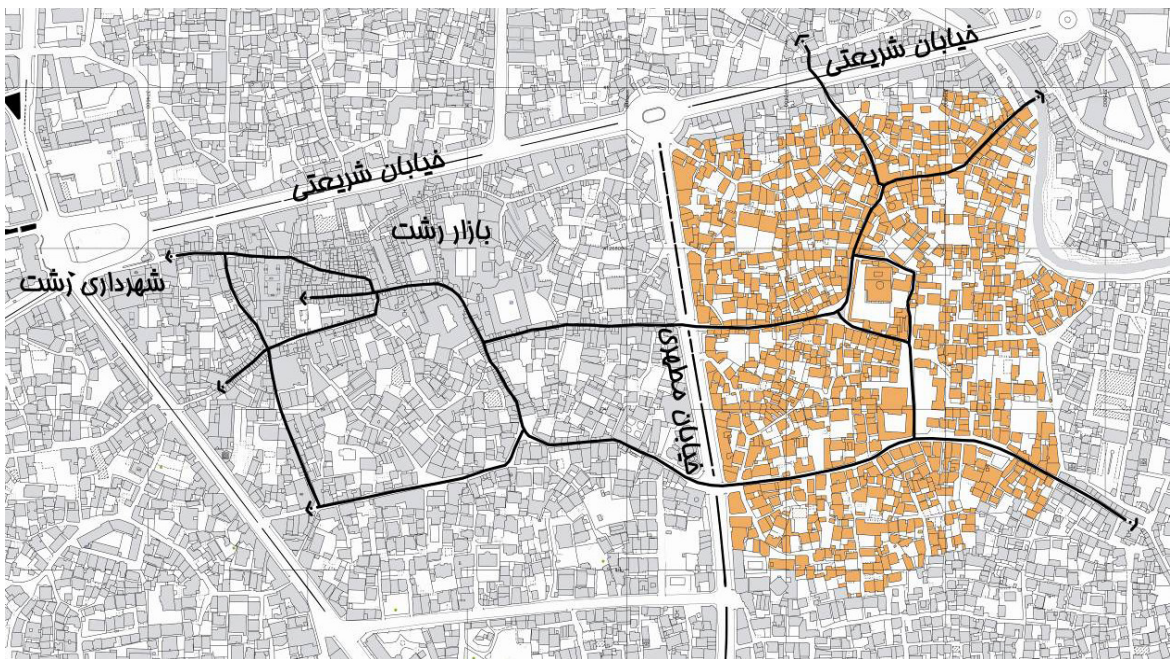
تصویر ۲: بازار قدیمی محله صیقلان

نمودار ۳- مدل مفهومی و چارچوب نظری تحقیق

(تدوین: نگارنده)

تصویر ۱- موقعیت محدوده مطالعاتی در شهر رشت

(ترسیم: نگارنده)

بر ادراک افراد، سطح -توسعه یافتگی جامعه- است. بنابراین این عامل به عنوان متغیر تعدیل کننده متغیر مستقل، محسوب شده و شاخص‌ها و معیارهای سنجش آن بر پایه مطالعات انجام شده (زاهدی، ۱۳۸۶) به صورت جدول ۳ هستند.

همچنین سنجش متغیر وابسته (معنی محیطی) از طریق شاخص‌های کیفی چون -خاطره-، -تصویر ذهنی-، -نماد و نشانه- و -تداعی‌کنندگی محیطی- صورت گرفت.

شاخص‌های مطرح شده برای هر یک از متغیرها، بر پایه مجموعه‌ای از گویه‌ها (که در نهایت سوالات پرسش‌نامه را شکل دادند)، صورتی عملیاتی یافته و در ارتباط با مخاطبان قرار گرفتند. اندازه‌گیری متغیر -توسعه یافتگی جامعه- از طریق کمی نمودن پاسخ‌ها و ارزش‌گذاری آنها صورت گرفت. همچنین برای این‌که امکان سنجش فرضیات تحقیق وجود داشته باشد، پاسخ‌های پرسش‌های مربوط به متغیر معنی محیطی در پرسش‌نامه به نحوی تنظیم شدند که یکی از آنها به معنی که در دوره تاریخی، از آن فضا ادراک می‌گردید، اشاره داشته و یکی دیگر به معنی که کاملاً متفاوت با ادراک تاریخی از آن فضا بوده و متناسب با شرایط کالبدی و اجتماعی امروزی و معاصر است، مرتبط می‌گردید. گزینه سومی نیز به صورت شرایط بینابین، که مبین تسری و تداوم معانی شرایط تاریخی (حالت نخست) در گستره تحولات امروزی فضا (حالت دوم) است، مورد توجه قرار گرفت و تدوین شد. مبتنی بر این چارچوب، تجزیه و تحلیل پاسخ‌ها به این صورت انجام گرفت که وضعیت نخست به عنوان شرایطی که مخاطب در بی -کشف معانی تاریخی- فضا است، محسوب گردید و حالت دوم، به مثابه موقعیتی که مخاطب فارغ از معانی تاریخی فضا، ادراکی یکسر متفاوت از آن داشته، منظور شد که این امر موجب -خلق معانی جدید- برای فضای مورد تحقیق می‌گردد. در وضعیت گزینه سوم، مخاطب به دنبال -بسط معانی- تاریخی فضا (که بازتاب دهنده ارزش‌های اجتماعی آن دوره است) در شرایط فعلی می‌باشد و بدین صورت در شرایط میانه و تعادل بخش نسبت به دو گزینه و وضعیت دیگر قرار می‌گیرد.

پس از طبقه‌بندی پاسخ‌های مخاطبان، در چارچوب نظام

توصیف شده برای تدوین گزینه‌های پاسخ هر یک از سوالات پرسش‌نامه، نوع معانی که هر مخاطب از محیط فعلی استنباط می‌کند، شناسایی شد. آنگاه، فراوانی معانی محیطی (بر حسب سه نوع معنی تعریف شده) در بین پاسخ‌گویان به دست آمده و بدین ترتیب ارتباط آن با متغیر سطح توسعه یافتگی جامعه قابل سنجش و آزمون گردید.

۵.۵. مدل عملیاتی تحقیق

مدل عملیاتی تحقیق، زمینه و بستر لازم برای آزمون فرضیات را با اتکا به مدل مفهومی تحقیق فراهم می‌کند. بر این اساس، ابتدا شناخت ویژگی‌های فضا در هر دو دوره صورت گرفت و سپس معانی محیطی در هر یک از دوره‌ها تبیین گردید. روش حصول به شناخت ویژگی‌های فضا و تبیین معانی محیطی در دوره تاریخی به صورت بررسی اسنادی- تاریخی بوده و در دوره کنونی بر اطلاعات آماری و تدوین پرسش‌نامه متکی بود. نمودار ۴ مدل عملیاتی تحقیق حاضر را بر پایه مطالب مطروحه ارائه می‌کند.

۶. مطالعه موردی

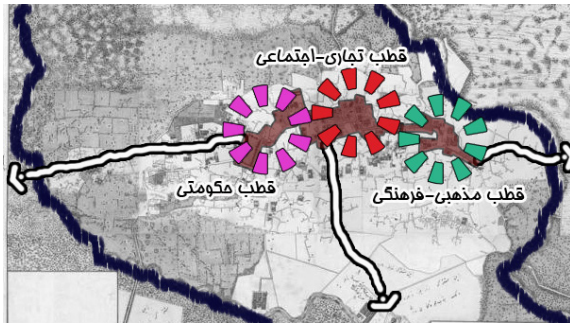
۶.۱. بازخوانی نظام معانی تاریخی

محله صیقلان با استقرار در لبه شرقی شهر تاریخی رشت، اهمیت خود را از بدو تکوین تاکنون به عنوان یکی از عرصه‌های زیستی و فعالیتی شهر حفظ کرده است. بر این اساس، وقتی توسعه سازمان فضایی شهر در دوره صفویه و پس از آن، تحت تأثیر ارتباطات تاریخی و تبادلات بازرگانی و تعاملات اجتماعی ولایات فومن و لاهیجان، بیشتر شکل خطی در جهت شرقی- غربی یافت (سفردوست، ۱۳۸۴)، ساختار شهر از ترکیب سه قطب حکومتی (در پیرامون شهرداری و سبزمیدان کنونی)، مذهبی و فرهنگی (در محله صیقلان و در جوار حرم امامزاده خواهر امام) و بازار در میانه این دو به عنوان قطب اقتصادی و اجتماعی پیوند دهنده آن‌ها شکل گرفت. بنابراین محدوده تحقیق بخشی از ساختار تاریخی شهر رشت در دوره تاریخی آن بوده است که در چارچوب تقسیم نقش‌های عملکردی به عنوان قطب مذهبی- فرهنگی تلقی می‌گردید. عناصر و عملکردهای خاصی چون بقعه خواهر امام

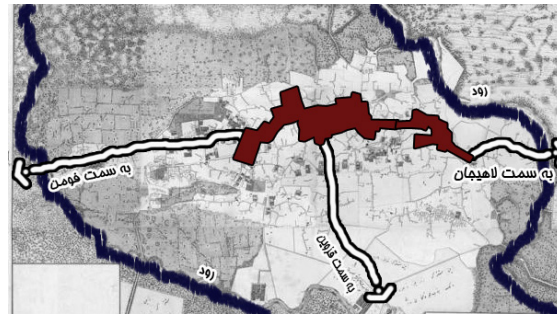
جدول ۳: شاخص‌ها و معیارهای سنجش متغیر- سطح توسعه یافتگی - مخاطبان

شاخص	معیار
توسعه فردی	سطح تحصیلات
	وضعیت شغلی
	میزان مطالعه کتاب
توسعه اجتماعی	میزان و نحوه ارتباط با رسانه‌ها
	میزان مشارکت اجتماعی
	نوع هنجارهای اجتماعی
	میزان با سواد

(منبع: زاهدی، ۱۳۸۶- تدوین: نگارنده)

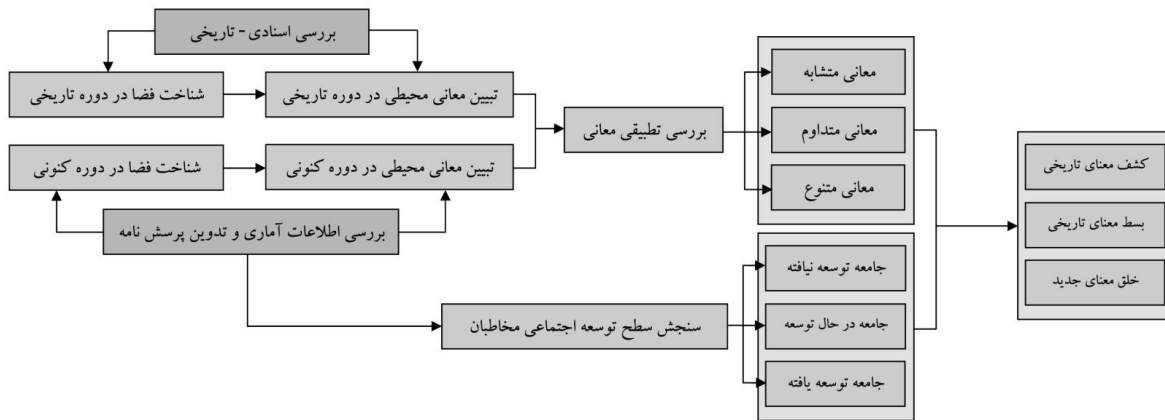

تصویر ۵: نقش پذیری ساختاری شهر رشت در دوره تاریخی

تصویر ۴: نظام توسعه ساختاری شهر رشت در دوره صفویه

نمودار ۴- مدل عملیاتی تحقیق بر پایه چارچوب نظری تحقیق (مدل مفهومی)

متجلی می‌گردند که ابعاد نمادین کمتری دارند و معانی در آن‌ها همچون عناصر معماری گذشته (که لایه‌های معنایی متعددی داشتند و تبعاً از پیچیدگی معنایی خاصی برخوردار بودند) نبوده و با وضوح و سهولت بیشتری عینیت می‌یابند. معانی که با وجوه مادی و دنیوی زندگی انسان نسبت دارند. به بیان دیگر، چنانچه در چارچوب نظام نشانه‌شناسی، سه دسته نشانه‌های شمالی، نمایه‌ای و نمادین در نظر گرفته شوند (احمدی، ۱۳۸۶)، عناصر فضا در دوره تاریخی واجد هر سه وجه نشان‌های یادشده بودند؛ در حالی که عناصر محیطی کنونی در محدوده تحقیق، اغلب صرفاً واجد نقش‌های نشانه‌ای شمالی و نمایه‌ای هستند.

۶.۲. بازشناسی نظام معانی موجود

در این تحقیق، برای شناخت معانی محیطی که مخاطبان کنونی از فضای مورد مطالعه استنباط می‌کنند، از ابزار پرسش‌نامه استفاده شد. نظام تدوین سؤالات و گزینه‌های پاسخ هر یک از آن‌ها برای حصول به اهداف تحقیق و سنجش فرضیه‌ها، در بخش روش‌شناسی توضیح داده شد.

بر این اساس، یافته‌های حاصل از پرسش‌نامه‌های تکمیل شده در سطح محله نشان می‌دهد که بیش از ۴۸ درصد مخاطبان در پی -کشف معانی تاریخی- محیط بوده و ۱۹ درصد آنان نیز به دنبال -خلق معانی جدید- از محیط موجود هستند. ۳۳ درصد پاسخ‌گویان نیز در طیف افرادی قرار می‌گیرند که -بسط معانی- تاریخی در شرایط کنونی فضا را جستجو می‌کنند (بیشتر خواهان تداوم معانی تاریخی در شرایط امروزی هستند).

رضاع)، بازار، تکیه، مسجد و ... که همزمان وجوه مادی و معنوی حیات انسانی در سطح این محله را بازتاب می‌دهند و انعکاس انتظام شکلی ویژه معماری منطقه شمال کشور در این عناصر خاص (در ترکیب با الگوی شکلی و ظاهری عمومی بافت و ساختمان‌های مسکونی محله)، موجب تجلی ترکیب زیباساختی خاصی در این فضا (محله) گردیده است؛ که به نوبه خود (در کنار وجوه مذهبی، تاریخی، اجتماعی و اقتصادی فضا)، بسط دلالت‌های معنایی هر یک از عناصر را در شکل ترکیبی (به صورت مجموعه‌های کالبدی و ساختاری) سبب شده و از این طریق زمینه گسترش ارتباط با گروه‌های اجتماعی بیشتری را فراهم می‌آورد.

بر این اساس، تجلی مفاهیم و معانی اعتقادی افراد در بستر شهر و عرصه‌های زیست و سکونت آنان، از ویژگی‌های اصلی محدوده، در دوران تاریخی آن بوده که حضور ملموس عناصر نمادین در ساختار فضا در این چارچوب قابل ارزیابی است.

همچنین دقت در تحولات نظام ساختاری فضا در دوره‌های مختلف، بیانگر این است که محیط در دوره‌های اولیه شکل‌گیری، بیشتر معانی نمادین و ضمنی مرتبط با فرهنگ و اعتقادات افراد را بازتاب می‌داد؛ در حالی که در دوره بعد (بیشتر در دوره پهلوی اول که شاید بتوان آن را دوره گذار از جامعه سنتی به جامعه صنعتی تلقی نمود)، همزمان با این که ارزش‌های دینی و اعتقادی پایگاه و جایگاه گسترده‌ای در جامعه دارند، توجه به امور دنیایی در شکل مناسبات و روابط اجتماعی نیز اهمیت می‌یابد. در دوره اخیر نیز معنی محیطی به نوعی دیگر بازتاب ارزش‌های جامعه است؛ ارزش‌هایی که اینک رنگ و بویی مادی یافته و در شکل عناصری

جدول ۴- فراوانی پاسخ‌ها بر حسب سطح توسعه یافتگی مخاطبان در ارتباط با نوع معنی محیطی استنباط شده

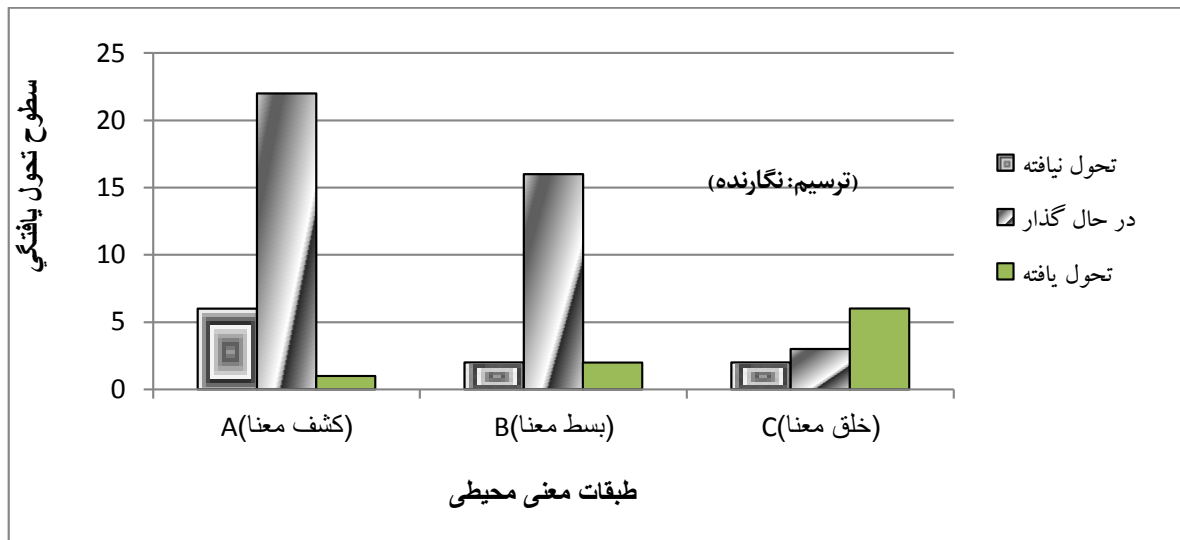
نوع معنی	نوع شمارش	سطح توسعه یافتگی			کل
		توسعه نیافته	در حال گذار	توسعه یافته	
کشف معنی (A)	شمرده شده	۶	۲۲	۱	۲۹
	مورد انتظار	۴,۸	۱۹,۸	۴,۴	۲۹
بسط معنی (B)	شمرده شده	۲	۱۶	۲	۲۰
	مورد انتظار	۳,۳	۱۳,۷	۳	۲۰
خلق معنی (C)	شمرده شده	۲	۳	۶	۱۱
	مورد انتظار	۱,۸	۷,۵	۱,۷	۱۱
کل	شمرده شده	۱۰	۴۱	۹	۶۰
	مورد انتظار	۱۰	۴۱	۹	۶۰

(تدوین: نگارنده)

جدول ۵- داده‌های آزمون کای دو برای دو متغیر توسعه یافتگی اجتماعی و معنی محیطی (تدوین: نگارنده)

سطح معناداری محاسبه شده	درجه آزادی	کای دو محاسبه شده	کای دو بحرانی ۰,۰۰۵	کای دو بحرانی ۰,۰۰۱
۰,۰۰۱	۴	۱۸,۵۶۴	۹,۴۸۸	۱۸,۴۶۷

نمودار ۵- رابطه بین طبقات معنی محیطی و سطوح توسعه یافتگی مخاطبان

(ترسیم: نگارنده)

۷. آزمون رابطه بین دو متغیر تحول یافتگی جامعه و معنی محیطی

جدول ۴ یافته‌های مطالعات میدانی را بر حسب طبقه‌بندی سطح توسعه یافتگی و نوع معانی محیطی و جدول ۵ آزمون کای دو را برای دو متغیر یاد شده ارائه می‌دهد. بنابر داده‌های جداول یاد شده، چون χ^2 محاسبه شده ($\chi^2 = 18,564$) با درجه آزادی $df = 4$ در سطح اطمینان ۹۹,۹ درصد ($\alpha = 0,001$) از χ^2 جدول بحرانی ($\chi^2 = 18,467$) بزرگ‌تر است. بنابراین تفاوت بین تعداد گزینه‌های مشاهده شده و مورد انتظار از نظر آماری معنی‌دار می‌باشد، در نتیجه بین طبقات معنی محیطی و طبقات توسعه یافتگی رابطه

وجود دارد.

براین اساس، همان‌گونه که در نمودار ۵ مشاهده می‌شود، با تغییر نوع معانی محیطی از A (کشف معنی) به B (بسط معنی) و سپس C (خلق معنی)، همزمان از سطح تحول نیافتگی جامعه آماری و به ویژه گروه اجتماعی در حال گذار کاسته شده و برعکس بر سطح تحول یافتگی مخاطبان افزوده می‌شود. همچنین به نظر می‌رسد سهم بالایی از جامعه در طیف توسعه یافتگی -در حال گذار- قرار دارند که جهت‌گیری این گروه اجتماعی از حیث نوع معانی محیطی به سوی کشف معانی تاریخی محیط و بسط آن‌ها در شرایط کنونی می‌باشد. به عبارت دیگر، زاویه نگرش آن‌ها به فضا

همچنان معطوف به گذشته می‌باشد.

۸. نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر بر مفهوم معنی در گونه خاصی از محیط ساخته شده (محیط‌های تاریخی) متمرکز بوده و با محوریت محله تاریخی صیقلان در شهر رشت به انجام رسید. اگرچه پیش از این مطالعات و پژوهش‌های متعددی در خصوص مفهوم معنی، وجوه مختلف و عوامل متعدد مؤثر بر شکل‌گیری آن به ویژه در محیط‌های ساخته شده به انجام رسیده بود، اما در زمینه چگونگی ادراک معانی محیطی در گروه‌های اجتماعی مختلف و بازنشاسی نظام تفاوت‌ها و شباهت‌های آنها، تاکنون تحقیقات چندانی صورت نگرفته بود؛ این امر به ویژه در محیط‌های تاریخی که در آن‌ها روند تغییر محیط به کندی صورت می‌گیرد، حائز اهمیت بود.

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که وقتی ویژگی‌ها و کیفیات کالبدی محیط ثابت می‌ماند یا به کندی تغییر می‌کند، تفاوت در گروه‌های اجتماعی مخاطب (ساکن، شاغل و یا بهره‌بردار) - به عنوان مهمترین عامل و متغیر مرتبط با معنی - موجب تنوع معانی در آن محیط می‌گردد. همچنین با دقت در ویژگی‌های گروه‌های انسانی مخاطب، این نتیجه آشکار گردید که افراد با سطح تحول یافتگی (فردی و اجتماعی) پایین‌تر در تعامل با محیط‌های تاریخی، اغلب همان معانی که محیط در دوره‌های تاریخی و در زمان شکل‌گیری، بر آنها اشاره داشت و یا آن معانی از محیط استنباط می‌گردید را ادراک می‌کنند یا به دنبال آن هستند (کشف معنا)؛ در حالی که این ویژگی در خصوص افراد با سطح تحول یافتگی (فردی و اجتماعی) بالاتر کاملاً متفاوت می‌باشد. تعامل این افراد با محیط به خلق و آفرینش معانی منجر می‌گردد که اغلب نسبتی با آن معانی اولیه‌ای که در زمان شکل‌گیری فضای تاریخی، از آن ادراک می‌گردید، ندارد (خلق معنا). در این حالت افراد بر ارزش‌های متفاوتی نسبت به گذشته تکیه دارند که با تأثیرگذاری بر ادراک آنها از محیط، موجب می‌گردد معانی یکسر متفاوت از دوره‌های تاریخی خلق شود. در میانه دو سوی این گونه‌گونی معانی، گروه دیگری از مخاطبان قرار می‌گیرند که نه در پی تکرار معانی تاریخی محیط و نه به دنبال خلق معانی جدیدی برای آن هستند، بلکه با تکیه بر ارزش‌های تاریخی جامعه، خواهان تداوم و بسط آن معانی تاریخی در شرایط کنونی هستند (بسط معنا). نتایج تحقیق حاضر بیانگر این واقعیت است که در شرایط اجتماعی فعلی محله صیقلان، معانی محیطی در نزد افراد، اغلب به صورت بسط و یا کشف معانی تاریخی جلوه می‌کنند

منابع:

۱. احمدی، بابک (۱۳۸۶)، **ساختار و تأویل متن**، نشر مرکز، تهران.
۲. اردلان، نادر و لاله بختیار (۱۳۸۱)، **حس وحدت**، ترجمه حمید شاهرخ، نشر خاک، تهران.
۳. ایروانی، محمود و محمدکریم خداینه‌ای (۱۳۷۱)، **روانشناسی احساس و ادراک**، انتشارات سمت، تهران.
۴. پاکزاد، جهان‌شاه (۱۳۸۸)، **سیر اندیشه‌ها در شهرسازی** (۳)، انتشارات شهیدی، تهران.
۵. تولایی، نوین (۱۳۸۶)، **شکل شهر منسجم**، انتشارات امیرکبیر، تهران.
۶. حبیب، فرح (۱۳۸۵)، **کندوکاوی در معنای شکل شهر**، مجله هنرهای زیبا، شماره ۲۵.
۷. حمیدی، ملیحه (۱۳۷۶)، **استخوان‌بندی شهر تهران**، سازمان مشاور فنی و مهندسی شهر تهران، تهران، جلد اول.
۸. راپاپورت، آموس (۱۳۸۴)، **معنی محیط ساخته شده**، ترجمه فرح حبیب، شرکت پردازش و برنامه ریزی شهری، تهران.
۹. زاهدی، محمدجواد (۱۳۸۶)، **توسعه و نابرابری**، انتشارات مازیار، تهران، چاپ چهارم.
۱۰. سفردوست، احمد (۱۳۸۴)، **در جستجوی هویت شهری رشت**، شرکت عمران و بهسازی شهری ایران، تهران.
۱۱. کرمانا، متیو و دیگران (۱۳۸۸)، **مکان‌های عمومی فضاهای شهری**، ترجمه فریبا قرایی و دیگران، دانشگاه هنر، تهران.
۱۲. گروت، لیندا و دیوید وانگ (۱۳۸۸)، **روش‌های تحقیق در معماری**، ترجمه علیرضا عینی فر، دانشگاه تهران، تهران، چاپ سوم.
۱۳. گروتز، یورگ (۱۳۷۵)، **زیباشناسختی در معماری**، ترجمه جهان‌شاه پاکزاد و عبدالرضا همایون، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، تهران.
۱۴. لنگ، جان (۱۳۸۱)، **آفرینش نظریه معماری**، ترجمه علیرضا عینی فر، دانشگاه تهران، تهران.
۱۵. لینچ، کوین (۱۳۷۶)، **تئوری شکل خوب شهر**، ترجمه سیدحسین بحرینی، دانشگاه تهران، تهران، چاپ اول.
۱۶. مرتضوی، شهرناز (۱۳۸۰)، **روان‌شناسی محیط و کاربرد آن**، دانشگاه شهید بهشتی، تهران.
۱۷. مطلبی، قاسم (۱۳۸۰)، **روانشناسی محیطی دانشی نو در خدمت معماری و طراحی شهری**، مجله هنرهای زیبا، شماره ۱۰.
۱۸. نقی زاده، محمد (۱۳۸۴)، **مبانی هنر دینی در فرهنگ اسلامی**، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، تهران، چاپ اول.
۱۹. _____ (۱۳۸۶)، **ادراک زیبایی و هویت شهر**، شهرداری اصفهان، اصفهان.
۲۰. نوربرگ شولتز، کریستین (۱۳۸۲)، **معماری، معنا و مکان**، ترجمه ویدا نوروز برازجانی، نشر جان جهان، تهران.
۲۱. _____ (۱۳۸۴)، **مفهوم سکونت**، ترجمه محمود امیریاراحمدی، نشر آگه، تهران.
۲۲. _____ (۱۳۸۸)، **روح مکان**، ترجمه محمدرضا شیرازی، نشر رخ داد نو، تهران.
۲۳. هال، ادوارد (۱۳۸۷)، **بعد پنهان**، ترجمه منوچهر طیبیان، دانشگاه تهران، تهران، چاپ چهارم.
24. Allport, F.H. (1955), *Theories of Perception and The Concept of Structure*, New York, John Wiley
25. Brody, S., & Highfield, W., & Alston, L. (2004). DOES LOCATION MATTER? Measuring Environmental Perceptions of Creeks in Two San Antonio Watersheds, *Journal of Environment And Behavior*, 36(2), 223-250
26. Cowan, R. (2005), *The Dictionary of Urbanism*, London,

Street Press.

27. Degen, M. M., (2008), Sensing Cities, New York , Academy.
28. Gifford, R. (1997). Environmental Psychology; Principles and Practice, Boston, Allyn and Bacon.
29. Hillier, B. (2008), Space and Spatiality: What the Built Environment Needs from Social Theory, Journal of Building Research and Information 36(3)230-216 .
30. Ittelson, W.H. (1978). Environmental Perception and Urban Experience, Journal of Environment and Behavior, Vol.10, No.2:193-213.
31. Johnson, A., (2009). Visualization Techniques, Human Perception and The Built Environment, Built Environment Research Papers, Vol.2, No.2:93-103.
32. Nasar, J. L. (1998). The Evaluative Image of the City. Thousand Oaks, CA: Sage Publications
33. Oxford Dictionary.
34. Rezazadeh, R., (2011), Perceptual Dimentions of Streetscape, In Relation To Preference and Identity : A Case Study In Shiraz, Iran, International Journal of Academic Research, Vol.3. No.2: 749-758.
35. Santos, M.P., Page, A.S., Cooper, A.R., Ribeiro, J.C., Mota, J., (2009). Perceptions of the built environment in relation to physical activity in Portuguese adolescents, Journal of Health & Place, No 15.548-552 :
36. Soja, E., (1997), The Socio-Spatial Dialectic ., ed. T. Barnes, and D. Gregory, Reading Human Geography: The Poetics and Politics of Inquiry, London, Hodder Headline Group.
37. Vischer, J.C., (2008), Towards a User-Centered Theory of The Built Environment, Journal of Building Research & Information, Vol.36, No 2.231-240 :
38. Whyte, William. (2006), How Do Buildings Mean? Some Issues of Interpretation In The History of Architecture, Journal of History and Theory, No 45:153-177.